

УДК 930«1995/2004»:[930.1(560):001.891]

DOI: 10.31651/2076-5908-2025-2-155-164

Андрій КАСЯН*кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8073-7138>e-mail: kasyan_andriy@ukr.net**Василь ЛУК'ЯНИЦЯ***лаборант археологічної лабораторії Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, м. Черкаси, Україна*ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1955-4443>e-mail: vasyl.lukianytsia@gmail.com**ІСТОРИОГРАФІЯ ПЕРШОГО ДЕСЯТИЛІТТЯ ДОСЛІДЖЕНЬ КОМПЛЕКСУ
ГЬОБЕКЛІ ТЕПЕ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ТУРЕЧЧИНІ (1995–2004)**

Анотація. Мета – проаналізувати початковий етап накопичення знань та інтерпретації комплексу Гьобеклі Тепе в історіографії (1995–2004 рр.). **Наукова новизна.** У статті виділено початковий етап дослідження Гьобеклі Тепе – ключової пам'ятки докерамічного неоліту Верхньої Месопотамії. Уперше здійснено ґрунтовний огляд наукових праць, опублікованих англійською і німецькою мовами в період від початку її розкопок у 1995 р. до першої значної узагальнювальної роботи 2004 р. Основні результати вивчення Гьобеклі Тепе у вказаний період залучено до україномовного наукового обігу. Проаналізовано інтерпретацію пам'ятки та визначення її ролі у процесі неолітизації авторами розкопок. Схарактеризовано особливості нагромадження знань про комплекс і формування історіографічної традиції, що сходять до К. Шмідта. Продemonстровано динаміку розширення наукових уявлень та зростання значення Гьобеклі Тепе для археології протягом щорічних досліджень. **Висновки.** Більшість опублікованих у першу декаду вивчення Гьобеклі Тепе наукових праць є по суті короткими звітами авторів розкопок, що характерно для археологічних пам'яток, дослідження яких триває. Водночас із описом його результатів відбувалося формування історіографічної традиції: розробка термінології, хронології, окреслення основних проблем, обґрунтування згодом панівної концепції інтерпретації пам'ятки як «храму» з виключно ритуальною функцією. Натомість на початку 2000-х рр. до Гьобеклі Тепе зріс інтерес у фахівців, безпосередньо не пов'язаних із розкопками. Було здійснено аналіз його палеоботанічних, археозоологічних матеріалів і комплексної символічної системи. Пам'ятка посіла провідне місце в археології докерамічного неоліту Близького Сходу, поглибивши й суттєво змінивши розуміння процесу переходу мисливсько-збиральницького суспільства Верхньої Месопотамії до відтворювального господарства. Було визнано її визначну роль у вивченні джерел неолітизації.

Ключові слова: археологія, історіографія, пам'яткознавство, Гьобеклі Тепе, докерамічний неоліт, неолітизація, Верхня Месопотамія

Andriy KASYAN*PhD (History), Associate Professor of the Department of Archaeology and Special Branches of Historical Science, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8073-7138>e-mail: kasyan_andriy@ukr.net**Vasyl LUKIANYTSIA***Laboratory Assistant of the Archaeological Laboratory, Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy, Cherkasy, Ukraine*ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-1955-4443>e-mail: vasyl.lukianytsia@gmail.com**HISTORIOGRAPHY OF THE FIRST DECADE OF RESEARCH
ON GÖBEKLI TEPE COMPLEX IN SOUTHEASTERN TURKEY (1995–2004)**

Abstract. The purpose of the article is to analyze the primary stage of knowledge accumulation and interpretation of Göbekli Tepe complex in historiography (1995–2004). **Scientific novelty.** The article examines the initial stage of research on Göbekli Tepe, a key site of the Pre-Pottery Neolithic in Upper Mesopotamia. It also provides, for the first time, a comprehensive review of scholarly works published in English and German from the beginning of its excavations in 1995 to the first substantial synthesis in 2004. The main results of the Göbekli Tepe studies during this period are introduced into the Ukrainian academic discourse. Particular attention is given to the interpretation of the site and the assessment of its role in the process of Neolithization as proposed by the excavators. The article characterizes the knowledge accumulation about the complex and the formation of a historiographical tradition originating with K. Schmidt. It demonstrates the progressive expansion of scholarly perspectives and the growing significance of Göbekli Tepe for archaeology throughout the annual investigations. **Conclusions.** Most publications from the first decade of research on Göbekli Tepe consist essentially of concise excavation reports, which are typical for archaeological sites still under study. Concurrently, however, a historiographical

tradition began to crystallize: the elaboration of terminology and chronology, the outlining of key issues, and the substantiation of what would subsequently become the prevailing interpretative paradigm – the conception of the site as a «temple» with an exclusively ritual function. In the early 2000s, Göbekli Tepe began to attract increased attention from scholars not directly engaged in the fieldwork. Analyses were conducted of its paleobotanical and archaeozoological materials, as well as its complex symbolic system. The site assumed a preeminent position in the archaeology of the Pre-Pottery Neolithic Near East, deepening and significantly altering the understanding of the transition of Upper Mesopotamian hunter-gatherer communities to agriculture. Its outstanding role in the study of the origins of Neolithization was widely acknowledged.

Keywords: *archaeology, historiography, heritage studies, Göbekli Tepe, Pre-Pottery Neolithic, Neolithization, Upper Mesopotamia*

Постановка проблеми. Перехід від привласнювального до відтворювального господарства, окреслений Г. Чайлдом терміном «неолітична революція», є одним із ключових процесів в історії людства. Його передумови і джерела слугували предметом зацікавлення багатьох археологів. При цьому дослідження останніх десятиліть, особливо в регіоні Верхньої Месопотамії (сучасні Південно-Східна Туреччина, Північно-Західний Ірак і Північно-Східна Сирія) змушують переглянути ряд концепцій минулого століття. Основною пам'яткою, вивчення якої спонукає науковців по-новому інтерпретувати суспільство мисливців-збирачів напередодні неолітизації, є комплекс Гьобеклі Тепе поблизу міста Шанлиурфа. Оскільки він безперервно розкопується з 1995 р., то постійне накопичення актуальної інформації спонукає археологів регулярно корегувати попередні висновки. Це відображається в особливостях історіографії дослідження пам'ятки, що майже не отримала належного висвітлення в україномовній літературі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Своєрідність нагромадження знання в археології, зокрема про пам'ятки, вивчення яких триває, зумовлює часту відсутність комплексного історіографічного огляду з одного боку та зосередженість науковців на односторонньому розвитку власних концепцій – з іншого. Заразом початковий етап археологічного дослідження, висвітлений у ранніх публікаціях, із часом додатково затьмарюється на тлі більш актуальних праць як застарілий. Подібну ситуацію можемо спостерігати й у випадку Гьобеклі Тепе. Стислий узагальнений виклад основних історіографічних концепцій, пов'язаних із ним, українською мовою міститься лише в одній статті Д. Короля [1], але історіографії першого десятиліття вивчення цього комплексу автор майже не торкається. Втім цього не зустрічаємо і в англomовних статтях. Задля заповнення цієї прогалини послугувуватимемося передусім працями очільника розкопок Гьобеклі Тепе К. Шмідта [2–14] та членів його команди Р. Ніфа [15], Й. Петерса [16–17], К. Пустовойтова [18–19], що були опубліковані в період 1995–2004 рр. Також до огляду залучено перші аналітичні статті науковців, що не брали безпосередньої участі в розкопках, таких як М. Верховен [20] і Т. Воткінз [21–22].

Мета статті – проаналізувати початковий етап накопичення знань та інтерпретації комплексу Гьобеклі Тепе в історіографії (1995–2004 рр.).

Виклад основного матеріалу. За тридцятиріччя досліджень Гьобеклі Тепе обсяг присвяченої йому наукової літератури став настільки об'ємним, що й побіжний огляд суттєво перевищив би обсяг однієї статті. Водночас це дозволяє виокремити певні етапи в історіографії, марковані засадничими працями або зміною концепцій. Зокрема, запропонований період виділяємо за початком систематичних розкопок пам'ятки в 1995 р. й першою працею Клауса Шмідта з описом їх основних результатів [2]. Верхня межа – публікація великої узагальнювальної статті К. Шмідта і Йоріса Петерса в 2004 р., в якій вони підбили підсумки десятиріччя досліджень [17].

Насамперед, вважаємо за потрібне звернутися до перших згадок Гьобеклі Тепе в науковій літературі взагалі, адже пам'ятка була відомою ще з 1963 р. Її виявив американський археолог Пітер Бенедикт у ході спільного проєкту Стамбульського й Чиказького університетів із дослідження археологічної спадщини Південно-Східної Анатолії під керівництвом Халет Чамбел і Роберта Брейдвуда. П. Бенедикт відзначив, що це комплекс пагорбів (Гьобеклі Тепе в перекладі з турецької – «Пузатий пагорб») на вершині вапнякового плато без джерела води поблизу. Він звернув увагу на значну кількість знахідок із якісного кременю, але конкретно атрибутувати пам'ятку й визначити її хронологічне положення не зміг [23, с. 33, 179, 181]. Ця інформація залишалася єдиним джерелом відомостей про Гьобеклі Тепе до 1994 р., що засвідчено у франкомовному «Атласі пам'яток Близького Сходу»: тут на підставі подібності крем'яних комплексів між ним і поселенням Чайоню його було віднесено до докерамічного неоліту Б (ДКНБ), однак зазначено, що надійне датування відсутнє [24, с. 144].

У тому ж 1994 р. до Гьобеклі Тепе прибув К. Шмідт із Німецького археологічного інституту (НАІ), який працював із Р. Брейдвудом у Чайоню й Невалі Чорі – і зі свого досвіду одразу встановив схожість між пам'ятками (рис. 1). Те, що П. Бенедикт вважав залишками цвинтаря, К. Шмідт правильно визначив як вершини вапнякових Т-подібних стовпів-монолітів. Визнавши приналежність Гьобеклі Тепе до докерамічного неоліту (ДКН), він сприяв організації спільного проєкту НАІ та Музею Шанлиурфи, розпочавши систематичні розкопки в 1995 р. Тоді ж К. Шмідт

в інформаційному бюлетені «Neo-Lithics» уперше опублікував звіт про початі дослідження (паралельно з Гьобеклі Тепе в той час розкопувалася також дещо молодша пам'ятка Гюрджютепе). Привертає увагу те, що вже в цьому короткому нарисі дослідник фактично виклав основні положення власної концепції інтерпретації Гьобеклі Тепе, якої дотримуватиметься й розвиватиме аж до своєї смерті в 2014 р. Згідно неї, це було «гірське святилище» – культовий центр округи – через своє розташування на вершині плато далеко від води та багату й агресивну символіку рельєфів, які почали відкривати на монолітах. За аналогіями архітектури, крем'яного комплексу, кам'яного посуду К. Шмідт зумів також доволі точно визначити хронологічні рамки існування пам'ятки, зауваживши, що вона занепала до пізнього ДКНБ [2, с. 9; 8, с. 3].

У подальші декілька років публікації про Гьобеклі Тепе обмежувалися лише такими ж звітами К. Шмідта, але без далекосяжних висновків. Очевидно, відбувалося накопичення фактажу й збір матеріалів у ході інтенсивних польових робіт. Так, у 1996 р. було обстежено неолітичні вапнякові кар'єри навколо пам'ятки і в одному з них знайдено найбільший Т-подібний стовп – незавершений, він сягав 7 м у висоту [3, с. 3]. Наступного року було відкрито першу монументальну споруду, що за провідним зображенням на збережених *in situ* монолітах отримала назву «Будівля зі зміїними стовпами» (рис. 2: 1, 2), а також іншу споруду – «Будівлю з левиними стовпами» (рис. 2: 3). Це дало підстави

К. Шмідту наголосити, що творці Гьобеклі Тепе керувалися передусім релігійними мотивами, а масштаб кам'яної архітектури не вписується в наявні моделі неолітизації, тому складний символічний світ пам'ятки потребує подальшого вивчення [4, с. 8–9]. Продовження розкопок споруд засвідчило, що перша з них має в основі коло з Т-подібних стовпів, з'єднаних т. зв. «лавами», а також пару більших монолітів по центру, тоді як друга розташована вище, прямокутної форми, менша і з не настільки багатою орнаментацією стовпів. Тож К. Шмідт знову пересвідчився, що суспільство мисливців-збирачів напередодні «неолітичної революції» було значно складнішим, ніж вважалося – саме це стало однією з основних передумов неолітизації, яка у свою чергу таке суспільство і зруйнувала [5, с. 3–5].

У 1998 р. завдяки палеоботанічним решткам із

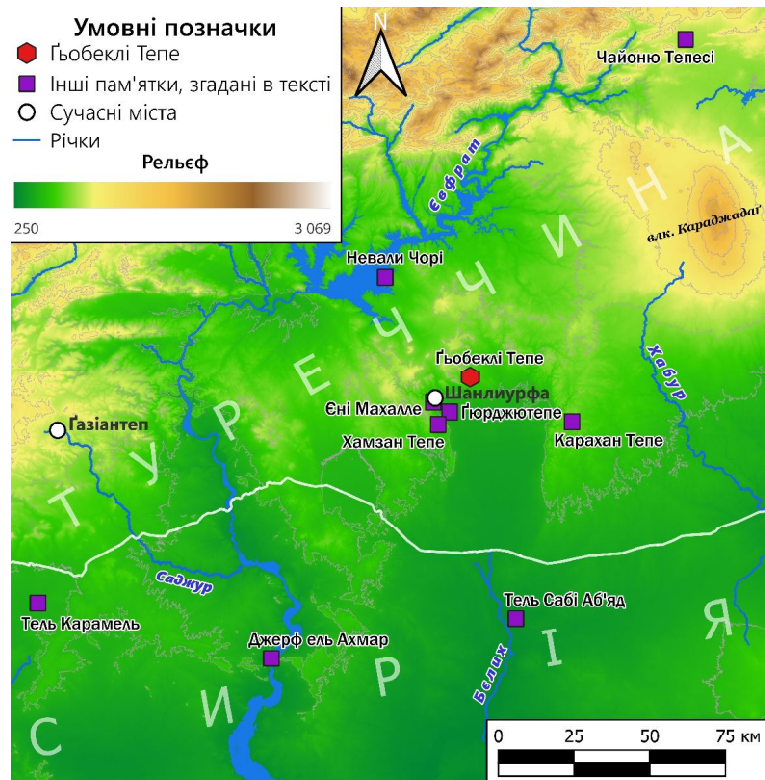

Рис. 1. Карта археологічних пам'яток докерамічного неоліту Верхньої Месопотамії, згаданих у тексті (виконав В. Лук'яниця)

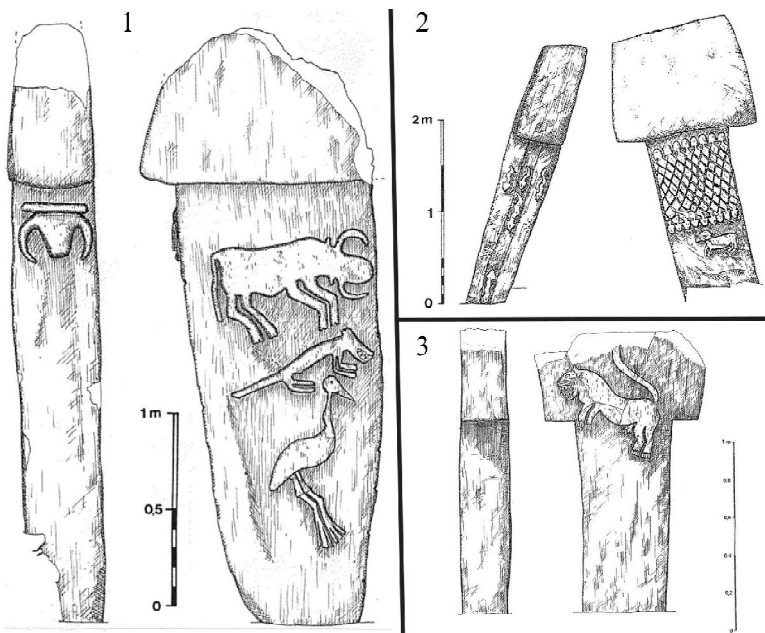

Рис. 2. Зображення тварин на рельєфах Т-подібних стовпів із Гьобеклі Тепе (колаж В. Лук'яниці): 1 – тур, лисиця та журавель на стовпі 2 з «Будівлі зі зміїними стовпами» (за Schmidt 1997, Fig. 1 [4, с. 8]); 2 – змії та баран на стовпі 1 з «Будівлі зі зміїними стовпами» (за Schmidt 1998, Fig. 5 [5, с. 4]); 3 – лев на стовпі 1 з «Будівлі з левиними стовпами» (за Schmidt 1998, Fig. 6 [5, с. 4])

заповнення «Будівлі зі змійними стовпами» було отримано перші дві радіовуглецеві дати з Гьобеклі Тепе, що в цілому охоплювали проміжок другої половини IX – початку X тис. до н. е. Вони блискуче підтвердили заснований на відносній хронології висновок К. Шмідта про те, що пам'ятка, імовірно, почала існування ще в докерамічному неоліті А (ДКНА), проте функціонувала переважно в ранньому й середньому ДКНБ [5, с. 1; 25, с. 8]. У цей же рік було опубліковано дві німецькомовні статті більшого обсягу, де фактично вперше підбивалися проміжні підсумки польових досліджень чотирьох сезонів. Було узагальнено дані про крем'яний комплекс: більшість знахідок, що виготовлялися за допомогою човноподібних нуклеусів, становили вістря й різці, тоді як свердел і шкребків було вдвічі менше. Сировина походила із крем'яних конкрецій у вапняку. Кам'яний посуд виготовлявся з базальту, масив якого знаходиться на південь від Гьобеклі Тепе. Натомість предметів із обсидіану було лише 2%, що свідчить про відсутність його родовищ неподалік [26, с. 54, 58, 74].

Особливу увагу дослідники звернули на рельєфні зображення, за їх кількістю та складністю припустивши, що в цьому суспільстві вже мали існувати спеціалізовані майстри. Прикметно, що поширений серед неолітизованих спільнот мотив фертильності відсутній у Гьобеклі Тепе (жіночих символів немає), а культ черепа, характерний для синхронних подібних пам'яток, виражений слабо. Звідси висновок про передусім захисний, апотропейний характер зображень [26, с. 64, 73]. Водночас К. Шмідт розвинув думку про цілеспрямоване збиральництво (а можливо й вирощування) диких злаків, у природному ареалі яких розташовувався Гьобеклі Тепе, для забезпечення їжею значної кількості людей, потрібних для зведення таких монументальних споруд («храмів»), і поставив питання, чи не було саме це «рушійною силою неолітизації Близького Сходу» [6, с. 45–46].

Надзвичайно важливі результати сезону 1999 р. К. Шмідт традиційно опублікував у звіті в «Neo-Lithics». Тут щодо круглих будівель він уперше вжив термін «огорожі» (enclosures) і, зважаючи на те, що було частково розкопано ще дві такі на північ від першої, назвав їх буквами латинського алфавіту, у порядку відкриття: «Будівля зі змійними стовпами» стала структурою А, нововиявлені – структурами В та С. Дослідник схарактеризував їх як «відкриті теменоси без накриття» [7, с. 12–13], хоча раніше вже висловлював думку, що стовпи використовувалися для підтримання кам'яного даху [6, с. 30]. У цій же статті К. Шмідт вперше чітко розділив нижній шар пам'ятки – час існування «огорож» – і верхній, коли споруди стали меншими й набули форми прямокутних «кімнат», хоч і з Т-подібними стовпами (рис. 3). Хронологічну різницю між двома шарами

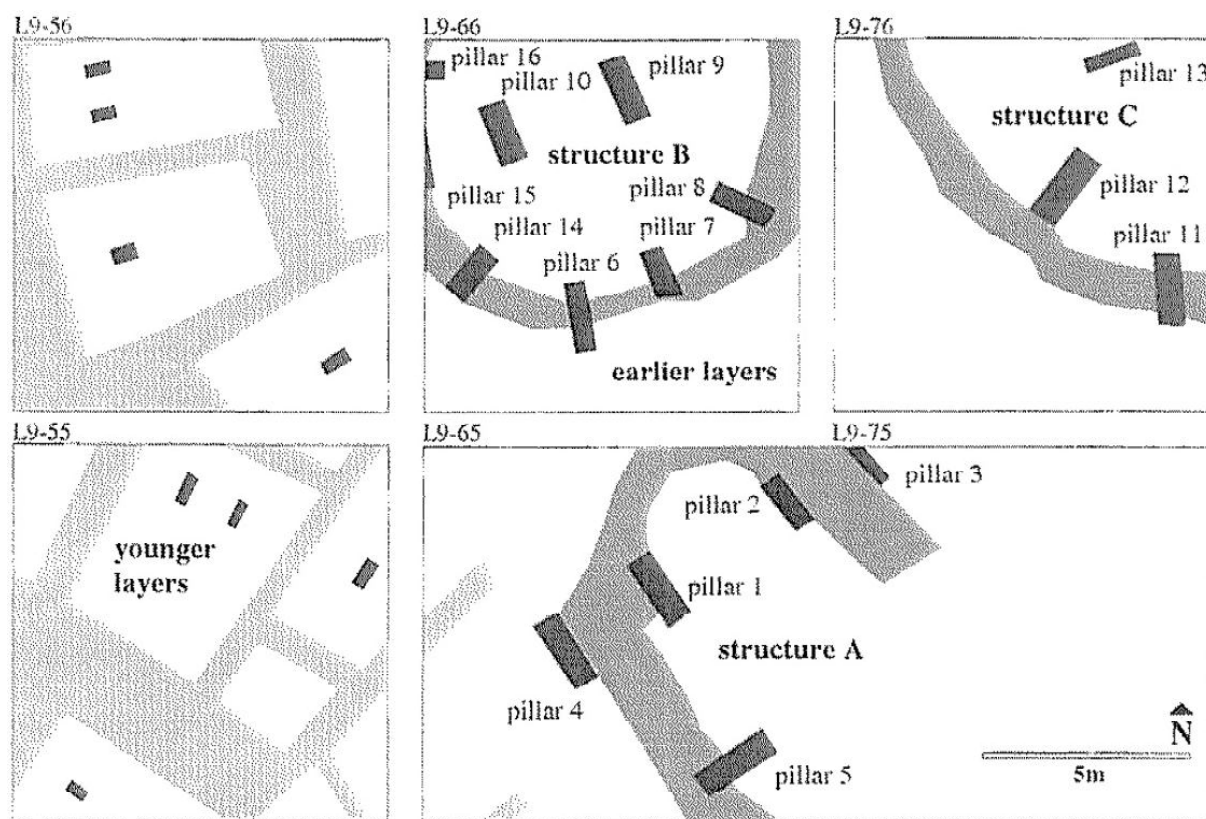

Рис. 3. План основної зони розкопок Гьобеклі Тепе з трьома «огорожами» (А, В, С) та прямокутними спорудами навколо станом на 1999 р. (за Schmidt 1999, Fig. 2 [7, с. 12])

науковець відзначив і в символіці: якщо раніше домінували зображення тварин, то пізніше – людей, що трактується ним як фундаментальна зміна світогляду в процесі неолітизації, яку пам'ятка не пережила. Саме перехід до сільського господарства, як вкотре наголошує К. Шмідт, призвів до занепаду Гьобеклі Тепе, що уподібнювався «захисній реакції» від уже застарілих практик мисливців-збирачів [7, с. 14].

У 1999 р. у французькому журналі «*Paléorient*» з'явилася стаття, в якій вперше публікувалися дані щодо археозоологічних матеріалів із Гьобеклі Тепе в контексті компаративного аналізу пам'яток докерамічного неоліту Північного Леванту (схоже, цим терміном охоплювалася принаймні частина Верхньої Месопотамії). Звертає увагу, що нижній шар Гьобеклі Тепе автори впевнено зараховують до ДКНА. Звідси його фауністичний комплекс вважається одним із найраніших, залучених до порівняння. Понад 40% решток належало перській газелі (джейрану), ще 20% – туру, близько 10% кожен складали кулан, кабан і дикий баран. Рівне співвідношення дорослих і молодих особин, домінування самців, а також масивність кісток додатково засвідчують, що творці Гьобеклі Тепе були виключно мисливцями. Натомість у Невалі Чорі вже наявні ознаки domestикації принаймні вівці і свині, ще більш виражені в Гюрджютепе – отже, перехід до тваринництва стався не раніше початку ДКНБ в долинних поселеннях, а велика рогата худоба була domestикована пізніше, ніж вважалося [16, с. 35–37, 40–41].

У 2000 р. побачили світ дві статті К. Шмідта, в яких він уперше запропонував ширше теоретичне обґрунтування ролі Гьобеклі Тепе в процесі неолітизації, залучивши до нього попередньо висловлені в історіографії концепції. Тут науковець уже безапеляційно заявляє, що жодних слідів функціонування пам'ятки як поселенської не виявлено, і що єдиною можливою її інтерпретацією є «гірське святилище» з виключно ритуальним призначенням [9, с. 46]. Понад те, шамани з Гьобеклі Тепе, згідно К. Шмідта, підійшли до межі перетворення на служителів культу, подібних до тих, що існували у класовому суспільстві [8, с. 6]. Ще чіткіше висловлюється думка, що регулярні зібрання доволишніх спільнот мисливців-збирачів, забезпечення яких харчами вимагало пошуків додаткових джерел їжі – диких зернових, стали ключовою передумовою неолітизації. Додатковим аргументом виступає збільшення з часом кількості крем'яних серпів, що має свідчити про цілеспрямований збір або навіть вирощування злаків, нехай і не domestикованих. Оскільки концентрація населення відбувалася з ритуальною метою, то, погоджуючись із твердженням Жака Ковена про «Народження божеств – народження землеробства», К. Шмідт впевнено долучає до поняття «неолітичної революції» Гордона Чайлда релігійний аспект [9, с. 47–49, 51]. Зосередження в Гьобеклі Тепе знахідок різних типів крем'яних вістер пояснюється ним розташуванням комплексу на перетині ареалів їх поширення, визначених польським археологом Стефаном Козловським у рамках його концепції «східного крила Родючого Півмісяця». До того ж Гьобеклі Тепе посідає центральне місце в межах ще одного географічного поняття, запровадженого С. Козловським спільно із французьким колегою Олів'є Ореншем – «Золотого Трикутника», що позначає регіон Верхньої Месопотамії зі сприятливими кліматичними умовами для зростання диких зернових в їх природному ареалі [9, с. 53].

Логічним продовженням наряду, обраного К. Шмідтом для інтерпретації досліджуваного ним комплексу, стало звернення до аналізу низки нововідкритих пам'яток навколо міста Шанлиурфа: Єні Махалле, Хамзан Тепе, Карахан Тепе (рис. 1). Спільними для них є наявність Т-подібних монолітів і розташування віддалік долини Євфрату – імовірно, поблизу місць переправи тварин через менші річки. Отже, всі вони були створені виключно мисливцями-збирачами. К. Шмідт навіть припустив існування ієрархії цих пам'яток, посиляючись на найвищу топографію Гьобеклі Тепе як свідчення його ключової позиції в системі, із залежними ритуальними центрами й поселеннями навколо. Водночас фіксується зв'язок із розташованими далі та створеними пізніше Невалі Чорі (зокрема наявність т. зв. «стовпів типу Невалі Чорі» – із рельєфом на бокових гранях у вигляді зігнутих рук) та Чайоню, де domestикація вже відбулася [10, с. 10–11].

Подальші розкопки дозволили К. Шмідту остаточно розробити хронологію існування Гьобеклі Тепе, виділивши 3 шари: шар I відображав постнеолітичну діяльність на пам'ятці; шар II датувався раннім-середнім ДКНБ і був репрезентований невеликими прямокутними, «клітиноподібними» спорудами, які науковець попри зміну форми вважав нежитловими зменшеними копіями попередніх монументальних структур (так тепер інтерпретувалася й «Будівля з левиними стовпами»); шар III (ДКНА – ранній ДКНБ) складали великі еліптичні «огорожі» (у 2001 р. була відкрита четверта – структура D) з парою Т-подібних стовпів по центру. Шари III і II, на думку К. Шмідта, майже не перекривалися й не перетиналися в часі – понад те, їх споруди в різних частинах пагорба були відділені один від одного терасою і стіною [12, с. 11]. Більшість крем'яних предметів і зоологічних та ботанічних решток, представлених виключно дикими видами, виявлені в шарі III. Науковець звернув увагу, що неподалік від комплексу височить згаслий вулкан Караджадаг, зі схилів якого згідно генетичного аналізу походять перші зерна domestикованих злаків, що стало

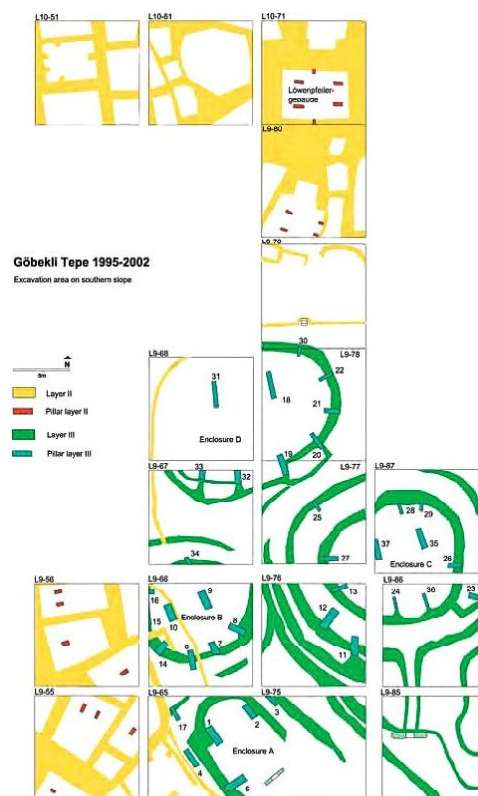

Рис. 4. План основної зони розкопок Гьобеклі Тепе з чотирма «огорожами» (A, B, C, D) та прямокутними спорудами навколо станом на 2002 р. (за Peters, Schmidt 2004, Fig. 3 [17, с. 186], © DAI (Deutsches Archäologisches Institut)): жовтий – шар II (докерамічний неоліт Б); червоний – стовпи шару II; зелений – шар III (докерамічний неоліт А); бірюзовий – стовпи шару III

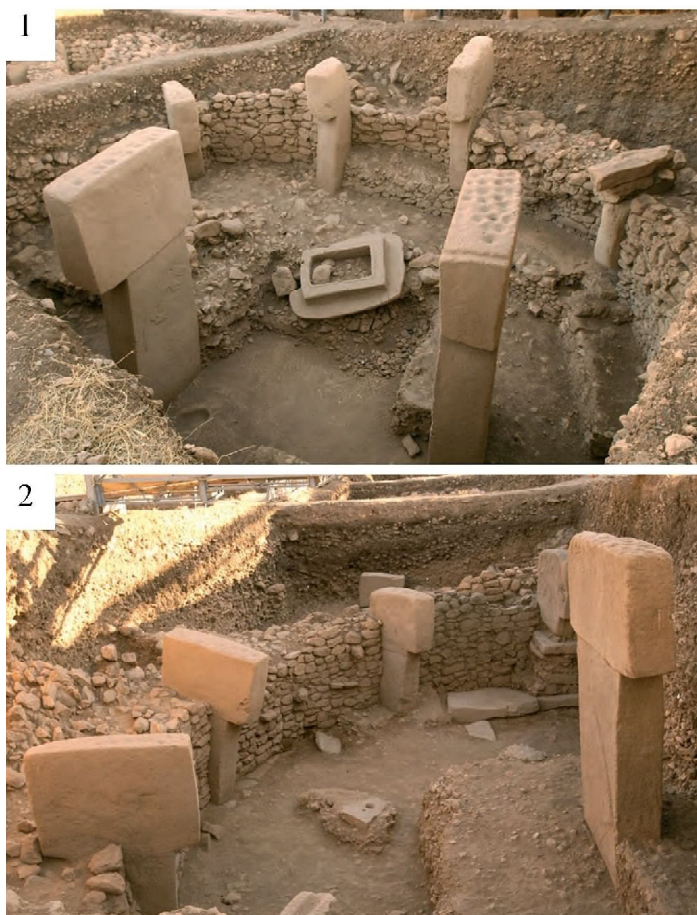

Рис. 5. Монументальні структури («огорожі») Гьобеклі Тепе (колаж В. Лук'яниці): 1 – структура В (за Peters, Schmidt 2004, Fig. 5 [17, с. 187], фото: І. Вагнер, © DAI); 2 – структура D (за Peters, Schmidt 2004, Fig. 4 [17, с. 187],

черговим аргументом на користь його концепції ключової ролі ритуальних зборів у Гьобеклі Тепе для переходу місцевого суспільства до відтворювальних форм господарства [11, с. 24–25]. Тож неолітизація відбувалася завдяки обміну досвідом і продуктами та розвитку комунікаційних мереж, ніби визріваючи в надрах мисливсько-збиральницьких спільнот, що переростали себе. Виявлена в 2002 р. у шарі III одностороння плакетка із т. зв. «зеленого каменю» дозволила К. Шмідту навіть припустити існування певної спільної символічної системи по всій Верхній Месопотамії: зображення на ній (що трактуються як змія, стріла і птах) знаходять аналогії на плакетках із сирійських пам'яток Джерф ель Ахмар і Тель Карамель, також датованих ДКНА [12, с. 12].

Водночас станом на 2002 р. було розкопано 1400 м² – лише 1,5% від загальної площі Гьобеклі Тепе, визначеної в 9 га (рис. 4). Археологи зосередилися на вивченні «огорож», що сягали в діаметрі 10–30 м. Попри найменування за літерами латинського алфавіту, продовжували використовуватися й умовні назви, за найбільш поширеним зооморфним зображенням на рельєфах: крім «Будівлі зі зміїними стовпами» (А), це були будівлі з «лисячими» (В; рис. 5: 1), «кабанячими» (С) та «журавлиними» (D; рис. 5: 2) стовпами відповідно. Вони були заповнені ґрунтом із культурним шаром – сміттям – ще в неоліті: на думку К. Шмідта, засипані свідомо нащадками того ж суспільства, що їх створило, і перетворені таким чином в аналог «кургану» [12, с. 8–9].

У цей же час Костянтином Пустовойтовим було визначено нові радіовуглецеві дати для структур В і С, що походили зі вторинної педогенної (пов'язаної з ґрунтоутворенням) карбонатної кірки, котра зазвичай виникає на нижній стороні каменів у посушливих регіонах унаслідок накопичення карбонату кальцію. Отримані результати в діапазоні 8270–8160 рр. до н. е. і 7590–7450 рр. загалом не суперечили відносній хронології кінця ДКНА – середини ДКНБ [18, с. 4]. Понад те, зразки карбонатної кірки зі структури В дозволили також здійснити ізотопний аналіз і за зміною вмісту ізотопів кисню $\delta^{18}\text{O}$ та вуглецю $\delta^{13}\text{C}$ реконструювати клімат у регіоні в голоцені. Було з'ясовано, що на його початку він був холоднішим і сухішим із поступовим потеплінням і зволоженням до середини. Тож пам'ятка існувала за доволі жорстких кліматичних умов – ще відчувався вплив

періоду пізнього дріасу останнього зледеніння, що розглядається науковцями як додатковий стимул пошуку стабільного джерела їжі у формі доместикації рослин [19, с. 28–29].

У 2002 р. також з'явилася перша наукова публікація, в якій Гьобеклі Тепе розглядався в контексті пам'яток Леванту й Південно-Східної Анатолії не одним із авторів його розкопок, а крізь призму їхніх праць: нідерландський археолог Марк Верховен аналізував ритуали й ідеологію в ДКНБ. Поділяючи точку зору К. Шмідта, він висловив ідеї, що матимуть далекосяжний вплив: про те, що різниця в символіці на Т-подібних стовпах «огорож» залежала від міжгрупових відмінностей їх будівничих, а зібрання людності з навколишніх поселень передбачало спільне бенкетування з масовим уживанням упольованої дичини. Однак дослідник водночас не вважав це єдиним можливим поясненням і, на відміну від К. Шмідта, не розглядав Гьобеклі Тепе й Невали Чорі як виняткові пам'ятки, натомість наголошуючи на їх приналежності до значно ширшого явища, що відображало ритуальні практики, які зрештою призвели «не лише до доместикації рослин і тварин, а й [людських] спільнот» [20, с. 248, 253–254].

У звіті в «Neo-Lithics» за 2003 р. К. Шмідт зазначає, що в Гьобеклі Тепе відкрито вже 39 стовпів, але це лише незначна частина від загальної кількості в понад 200 монолітів, яку він розраховує за даними геомагнітної зйомки, вперше здійсненої на значній площі комплексу. Вона продемонструвала наявність ще більше 10 «огорож», що разом із 4 розкопаними й рядом прогнозованих дає число в мінімум 20 монументальних споруд. Усі вони повторювали ту саму схему: з'єднане «лавами» коло з Т-подібних стовпів із масивнішими та якіснішими «подвійними стовпами» в центрі [13, с. 3, 5].

Тоді ж археоботанік Райндер Ніф, зрештою, підбив підсумки досліджень флористичного комплексу, ускладнених нечисленністю обвуглених решток і фрагментованістю насінин через їх походження з перевідкладеного заповнення «огорож». Серед деревних видів 90% складали фісташка та мигдаль (плоди яких вживалися в їжу), доповнені глодом і дубом. Звідси висновок про поширення в околицях Гьобеклі Тепе посушливого лісостепу з великими відкритими просторами. Вологолюбних дерев, таких як ясен, тополя й верба, виявлено зовсім мало. Із трав'янистих рослин домінували злакові та бобові: Р. Ніф підтвердив відсутність ознак доместикації та приєднався до припущення, що дикі ячмінь, пшениця й чечевиця навмисно збиралися місцевим населенням [15, с. 13–15].

Після десятиріччя досліджень Гьобеклі Тепе, що якщо не перевертали, то суттєво корегували попередні уявлення про ДКН і зародження відтворювального господарства, ця пам'ятка стала привертати увагу все більшої кількості науковців. Водночас концепція К. Шмідта виявилася достатньо привабливою й аргументованою, щоб фактично всі вони так чи інакше відштовхувалися від неї. Крім згадуваної статті М. Верховена, це ще помітніше у працях британського археолога Тревора Воткінза, опублікованих у 2004 р. Так, стверджуючи відсутність поселенської функції в Гьобеклі Тепе та домінування на рельєфах небезпечних тварин, він поміщає його в контекст епіпалеолітичних і ранньонеолітичних пам'яток, де відбулася матеріалізація складної символічної системи в монументальній архітектурі, що знаменувало «когнітивну та культурну еволюцію», котра зрештою призвела до неолітизації [21, с. 101, 105; 22, с. 8–9].

Завершення першої декади вивчення Гьобеклі Тепе загалом характеризує підвищений інтерес до опису рельєфів. Так, К. Шмідт присвятив окрему німецькомовну статтю абстрактним знакам, уперше виявленим у 2001 р., що мали зазвичай геометричну форму (Н-подібну, півмісяць, коло) й були нечисленними, а також груповим і серійним зооморфним зображенням. Науковець визнає, що їх тлумачення може бути лише спекулятивним, однак вважає факт наявності комплексної символічної системи відображенням настільки ж складної соціальної організації, у свою чергу необхідної для створення монументальних споруд. Особливо цікавим є зауваження, що подібна символіка повторюється не лише на деяких синхронних Гьобеклі Тепе пам'ятках, а й пізніших, таких як Тель Сабі Аб'яд у Сирії [14, с. 94, 101].

Зрештою, узагальнення поглядів авторів розкопок на місце і роль Гьобеклі Тепе в ДКН Верхньої Месопотамії на тлі ретельного опису зооморфних зображень відбулося в опублікованій у 2004 р. у французькому журналі «Anthropozoologica» статті Й. Петерса та К. Шмідта. Також тут уперше була наведена радіовуглецева дата із шару II, що перекривав заповнення структури D: 8240–7780 рр. до н. е. Отже, її було засипано не пізніше початку VIII тис. до н. е. [17, с. 182].

На рельєфах споруд шару III найчастіше зображали (у порядку спадання): змії, лисиць, кабанів, дрохв, журавлів, куланів, турів, диких баранів, леопардів (левів) і газелей, однак їх розподіл за структурами був нерівномірним [14, с. 94]. Змії (імовірно, гадюки виду гюрза), наприклад, не були репрезентовані у структурі С, де їх місце посів кабан. Лисиця натомість – єдина, чий зображення трапляються в усіх розкопаних «огорожах», притому часто в композиціях з іншими тваринами [17, с. 183–184].

Значно деталізованішою, порівняно зі статтею 1999 р., стала картина фауністичного комплексу Гьобеклі Тепе. Загальний перелік розширився до 20 видів ссавців, 20 – птахів і 2 – риб (отже, на водні ресурси місцева людність не покладалася). Водночас співвідношення найпоширеніших видів не змінилося: попри те, що тур забезпечував близько половини м'ясних ресурсів, його решток удвічі менше, ніж джейрана. Прикметно, що кісток дикого козла ідентифіковано не було: реконструйований ландшафт IX тис. до н. е. йому не підходив. На птахів (особливо журавлів), імовірно, полювали сезонно, однак на хижі види (орел, сокіл, канюк, шуліка), на думку дослідників – передусім із ритуальною метою [17, с. 206–208].

При цьому єдина тварина, для якої можна провести паралель між кількістю решток і частотою зображення на рельєфах – знову-таки лисиця, котру добували заради хутра. Натомість найважливіші мисливські види репрезентовані слабо. Це змушує науковців шукати інші пояснення символіці Гьобеклі Тепе, ніж мисливські ритуали, й водночас альтернативні до висловленої раніше апотропейної функції. Й. Петерс і К. Шмідт аналізують ще 3 можливості: тотемізм, шаманізм і поховальна обрядовість. У першому випадку визначена «огорожа» могла слугувати для відправлення ритуалів спільнот із конкретних місцевостей, де типова фауна відповідала набору зображених видів; або ж структури використовувалися всіма по черзі, і кожна група додавала свій символ. Натомість якщо сприймати Т-подібні стовпи як антропоморфні зображення, то можна побачити в них шаманів, а тваринну й виключно чоловічу символіку – пов'язувати з культом мертвих. У будь-якому разі створення такого монументального комплексу (імовірно, навіть не одного) в якості «матеріалізації складного нематеріального світу» передбачало існування у Верхній Месопотамії уже в ДКНА організованого, ієрархічного, достатньо седентаризованого (осілого) суспільства, що в пошуках задоволення своїх потреб у харчових ресурсах інноваційно вдосконалювало стратегію життєзабезпечення. Саме це протягом ДКНБ призвело до виникнення відтворювального господарства [17, с. 209–215]. Подібний висновок став ключовим для подальшої історіографії не лише Гьобеклі Тепе, а й усього близькосхідного неоліту та процесу неолітизації.

Висновки. Особливість історіографії першого десятиліття розкопок комплексу Гьобеклі Тепе полягає в тому, що вона більшою мірою є описовою посезонною історією його дослідження, починаючи з 1995 р. Це притаманно для археологічних пам'яток, вивчення яких продовжується водночас із публікацією результатів. Відбувалося передусім накопичення фактів і знахідок матеріальної культури. Однак zarazом у статтях керівника розкопок К. Шмідта другої половини 1990-х рр., котрі мають характер звітів, було закладено основи історіографічної традиції: розроблено термінологічний апарат, хронологію, окреслено коло основних проблем та інтерпретовано Гьобеклі Тепе як «гірське святилище» мисливців-збирачів. Ця концепція стала панівною й у подальшому додатково обґрунтовувалася й дещо корегувалася.

Уже на початку 2000-х рр. з'явилися перші об'ємні узагальнювальні статті, а Гьобеклі Тепе поступово посідав своє важливе місце в контексті аналізу пам'яток докерамічного неоліту Близького Сходу та попередніх теоретичних напрацювань щодо неолітизації. До результатів його дослідження почали звертатися інші фахівці, а не лише автори розкопок. Водночас публікувалися спеціалізовані палеоботанічні, археозоологічні й ізотопні дослідження. Особливий інтерес було виявлено до складної символічної системи Гьобеклі Тепе, репрезентованої переважно зооморфними маскулінними зображеннями на монолітах. Підсумком виділеного нами першого періоду в історіографії Гьобеклі Тепе вважаємо чітко артикульований Й. Петерсом і К. Шмідтом висновок про ключову роль ієрархічного, седентаризованого, проте ще виключно мисливсько-збиральницького суспільства його творців у процесі неолітизації, що почався саме з Верхньої Месопотамії. Це допомогло суттєво поглибити та скорегувати розуміння переходу до відтворювального господарства археологами на початку XXI ст.

Список літератури

1. Король Д. Правомірність статусу «першого у світі храму»: Гьобеклі-Тепе в наукових дискусіях останніх двох десятиліть. *Наукові записки НаУКМА. Історія і теорія культури*. 2024. Т. 7. С. 118–129. DOI: 10.18523/2617-8907.2024.7.118-129.
2. Schmidt K. Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe. *Neo-Lithics*. 1995. № 2. P. 9–10.
3. Schmidt K. The Urfa-Project 1996. *Neo-Lithics*. 1996. № 2. P. 2–3.
4. Schmidt K. Snakes, lions and other animals: The Urfa-Project 1997. *Neo-Lithics*. 1997. № 3. P. 8–9.
5. Schmidt K. Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe. *Neo-Lithics*. 1998. № 2. P. 1–5.
6. Schmidt K. Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens. *Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft*. 1998. № 130. S. 17–49.

7. Schmidt K. Boars, Ducks, and Foxes – the Urfa-Project 99. *Neo-Lithics*. 1999. № 3. P. 12–15.
8. Schmidt K. Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East. *Tüba-Ar*. 2000. № 3. P. 1–14.
9. Schmidt K. Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995–1999 Excavations. *Paléorient*. 2000. Vol. 26, № 1. P. 45–54. DOI: 10.3406/paleo.2000.4697.
10. Schmidt K. Göbekli Tepe and the early Neolithic sites of the Urfa region: a Synopsis of New Results and Current Views. *Neo-Lithics*. 2001. № 1. P. 9–11.
11. Schmidt K. Göbekli Tepe: Southeastern Turkey, the Seventh Campaign, 2001. *Neo-Lithics*. 2002. № 1. P. 23–25.
12. Schmidt K. The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) – Impressions from an Enigmatic Site. *Neo-Lithics*. 2002. № 2. P. 8–13.
13. Schmidt K. The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). *Neo-Lithics*. 2003. № 2. P. 3–8.
14. Schmidt K. Frühneolithische Zeichen vom Göbekli Tepe. *Tüba-Ar*. 2004. № 7. P. 93–105.
15. Neef R. Overlooking the Steppe-Forest: A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbekli Tepe. *Neo-Lithics*. 2003. № 2. P. 13–16.
16. Early Animal Husbandry in the Northern Levant / Peters J., Helmer D., von den Driesch A., Saña Seguí M. *Paléorient*. 1999. Vol. 25, № 2. P. 27–48.
17. Peters J., Schmidt K. Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment. *Anthropozoologica*. 2004. Vol. 39, № 1. P. 179–218.
18. Pustovoytov K. 14C Dating of Pedogenic Carbonate Coatings on Wall Stones at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). *Neo-Lithics*. 2002. № 2. P. 3–4.
19. Pustovoytov K., Taubald H. Stable Carbon and Oxygen Isotope Composition of Pedogenic Carbonate at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) and Its Potential for Reconstructing Late Quaternary Paleoenvironments in Upper Mesopotamia. *Neo-Lithics*. 2003. № 2. P. 25–32.
20. Verhoeven M. Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia. *Cambridge Archaeological Journal*. 2002. Vol. 12. P. 233–258. DOI: 10.1017/S0959774302000124.
21. Watkins T. Architecture and “theatres of memory” in the Neolithic of South-West Asia. *Rethinking Materiality: The Engagement of Mind with the Material World* / ed. by E. De Marrais, C. Gosden, C. Renfrew. Cambridge: McDonald Institute of Archaeological Research, 2004. P. 97–106.
22. Watkins T. Building houses, framing concepts, constructing worlds. *Paléorient*. 2004. Vol. 30, № 1. P. 5–23. DOI: 10.3406/paleo.2004.4770.
23. Benedict P. Survey work in Southeastern Anatolia. *Prehistoric Research in Southeastern Anatolia. Güneydogu Anadolu Tarihöncesi Arastirmalari* / ed. by H. Çambel, R. J. Braidwood. Istanbul: Edebiyat Fakültesi Basimevi, 1980. P. 151–206.
24. Atlas des Sites du Proche-Orient (14000–5700 BP) / F. Hours et al. Vol. 1–2. Lyon: Maison de l’Orient méditerranéen; Paris: Diffusion de Boccard, 1994. 522 p. (Travaux de la Maison de l’Orient Méditerranéen. № 24).
25. Kromer B., Schmidt K. Two Radiocarbon Dates from Göbekli Tepe, South Eastern Turkey. *Neo-Lithics*. 1998. № 3. P. 8–9.
26. Neolithische Forschungen in Obermesopotamien Gürcütepe und Göbekli Tepe / Beile-Bohn M., Gerber C., Morsch M., Schmidt K. *Istanbul Mitteilungen*. 1998. Band 48. S. 5–78.

References

1. Korol, D. (2024). “The First Temple in the World” Status Legitimacy Problems: Göbekli Tepe in Scientific Discussions of the Last Two Decades. *Naukovi zapysky NaUKMA. Istorii i teorii kultury [NaUKMA Research Papers. History and Theory of Culture]*, 7, 118–129. DOI: 10.18523/2617-8907.2024.7.118-129 [in Ukrainian].
2. Schmidt, K. (1995). Investigations in the Upper Mesopotamian Early Neolithic: Göbekli Tepe and Gürcütepe. *Neo-Lithics*, 2, 9–10.
3. Schmidt, K. (1996). The Urfa-Project 1996. *Neo-Lithics*, 2, 2–3.
4. Schmidt, K. (1997). Snakes, lions and other animals: The Urfa-Project 1997. *Neo-Lithics*, 3, 8–9.
5. Schmidt, K. (1998). Beyond Daily Bread: Evidence of Early Neolithic Ritual from Göbekli Tepe. *Neo-Lithics*, 2, 1–5.
6. Schmidt, K. (1998). Frühneolithische Tempel. Ein Forschungsbericht zum präkeramischen Neolithikum Obermesopotamiens. *Mitteilungen der deutschen Orient-Gesellschaft*, 130, 17–49 [in German].
7. Schmidt, K. (1999). Boars, Ducks, and Foxes – the Urfa-Project 99. *Neo-Lithics*, 3, 12–15.
8. Schmidt, K. (2000). Göbekli Tepe and the Rock Art of the Near East. *Tüba-Ar*, 3, 1–14.
9. Schmidt, K. (2000). Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A preliminary Report on the 1995–1999 Excavations. *Paléorient*, 26 (1), 45–54. DOI: 10.3406/paleo.2000.4697.
10. Schmidt, K. (2001). Göbekli Tepe and the Early Neolithic Sites of the Urfa Region: a Synopsis of New Results and Current Views. *Neo-Lithics*, 1, 9–11.
11. Schmidt, K. (2002). Göbekli Tepe: Southeastern Turkey, the Seventh Campaign, 2001. *Neo-Lithics*, 1, 23–25.
12. Schmidt, K. (2002). The 2002 Excavations at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) – Impressions from an Enigmatic Site. *Neo-Lithics*, 2, 8–13.

13. Schmidt, K. (2003). The 2003 Campaign at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). *Neo-Lithics*, 2, 3–8.
14. Schmidt, K. (2004). Frühneolithische Zeichen vom Göbekli Tepe. *Tüba-Ar*, 7, 93–105 [in German].
15. Neef, R. (2003). Overlooking the Steppe-Forest: A Preliminary Report on the Botanical Remains from Early Neolithic Göbekli Tepe. *Neo-Lithics*, 2, 13–16.
16. Peters, J., Helmer, D., von den Driesch, A., Saña Segui, M. (1999). Early Animal Husbandry in the Northern Levant. *Paléorient*, 25 (2), 27–48.
17. Peters, J., Schmidt, K. (2004). Animals in the symbolic world of Pre-Pottery Neolithic Göbekli Tepe, south-eastern Turkey: a preliminary assessment. *Anthropozoologica*, 39 (1), 179–218.
18. Pustovoytov, K. (2002). 14C Dating of Pedogenic Carbonate Coatings on Wall Stones at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey). *Neo-Lithics*, 2, 3–4.
19. Pustovoytov, K., Taubald, H. (2003). Stable Carbon and Oxygen Isotope Composition of Pedogenic Carbonate at Göbekli Tepe (Southeastern Turkey) and Its Potential for Reconstructing Late Quaternary Palaeoenvironments in Upper Mesopotamia. *Neo-Lithics*, 2, 25–32.
20. Verhoeven, M. (2002). Ritual and Ideology in the Pre-Pottery Neolithic B of the Levant and Southeast Anatolia. *Cambridge Archaeological Journal*, 12, 233–258. DOI: 10.1017/S0959774302000124.
21. Watkins, T. (2004). Architecture and “theatres of memory” in the Neolithic of South-West Asia. In: De Marrais, E., Gosden, C., Renfrew, C. (eds.). *Rethinking Materiality: The Engagement of Mind with the Material World*, 97–106. Cambridge.
22. Watkins, T. (2004). Building houses, framing concepts, constructing worlds. *Paléorient*, 30 (1), 5–23. DOI: 10.3406/paleo.2004.4770.
23. Benedict, P. (1980). Survey work in Southeastern Anatolia. In: Çambel, H., Braidwood, R. J. (eds.). *Güneydoğu Anadolu tarihöncesi araştırmaları: Prehistoric research in southeastern Anatolia*, 151–206. Ystanbul.
24. Hours, F. et al. (1994). *Atlas des Sites du Proche-Orient (14000–5700 BP)*. Lyon; Paris [in French].
25. Kromer, B., Schmidt, K. (1998). Two Radiocarbon Dates from Göbekli Tepe, South Eastern Turkey. *Neo-Lithics*, 3, 8–9.
26. Beile-Bohn, M., Gerber, C., Morsch, M., Schmidt, K. (1998). Neolithische Forschungen in Obermesopotamien Gürcütepe und Göbekli Tepe. *Istanbul Mitteilungen*, 48, 5–78 [in German].

Надійшла до редакції / Received: 14.05.2025
Схвалено до друку / Accepted: 20.06.2025